

Ἡ θεολογία τοῦ σπερματικοῦ λόγου καὶ ἡ σημασία της γιὰ τοὺς θεολογικοὺς καὶ διαθηρσκειακοὺς διαλόγους

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ*

Εἰσαγωγή

Ὅρισμένοι πιστεύουν ὅτι ὁ κίνδυνος ποὺ ἐλλοχεύει γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία λόγῳ τῆς συμμετοχῆς της στοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθηρσκειακοὺς διαλόγους εἶναι εἴτε ὁ δογματικὸς μινιμαλισμὸς καὶ ρελατιβισμὸς εἴτε ὁ ὁμολογιακὸς καὶ θρησκειακὸς συγκρητισμὸς. Γι' αὐτὸ ἡ λύση ποὺ προτείνουν γιὰ τὴν ἀποφυγὴ αὐτοῦ τοῦ κινδύνου εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς συμμετοχῆς τῆς Ὁρθοδοξίας σ' αὐτοὺς τοὺς διαλόγους. Μία τέτοια ὅμως πρόταση εἶναι τελείως ἀπαράδεκτη ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου, ὅχι μόνο γιὰτὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ ἄρνηση τῆς φύσης καὶ τῆς σωτηριώδους ἀποστολῆς τῆς Ὁρθοδοξίας μέσα στὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ δὲν εἶναι καθόλου σύμφωνη μὲ τὴν ὀρθόδοξη πατερικὴ πρακτικὴ καὶ παράδοση.

Τὸ θεολογικὸ παράδειγμα ποὺ μᾶς προσφέρει ἐν προκειμένῳ ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστίνος μὲ βάση τὴν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκλεκτικὴ στάση τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἄλλων Πατέρων ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ποὺ οὐσιαστικὰ συνεχίζουν τὴν πρακτικὴ διάσταση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸν λόγον», δίνουν, νομίζουμε, πλήρως ἱκανοποιητικὴ λύση στὸ ἀνωτέρω πρόβλημα.

Ἄς δοῦμε ὅμως κατ' ἀρχὴν ποιὰ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» στὴ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, γιὰ νὰ κατανοήσουμε στὴ συνέχεια τὴ σημασία της γιὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθηρσκειακοὺς διαλόγους.

* Ὁ Γεώργιος Μαρτζέλος εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

α. Ἡ ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» στή θεολογία τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρα Ἰουστίνου

Εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ Ἰουστίνος παρέλαβε τήν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τὸ λεξιλόγιο τῆς στωικῆς φιλοσοφίας¹. Ἐντούτοις τὸ περιεχόμενο, μὲ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔννοια αὐτὴ στή θεολογία του, δὲν ἔχει καμιὰ οὐσιαστικὴ σχέση μὲ τὸν στωικισμό.

Κατὰ τὴ στωικὴ φιλοσοφία ὁ «σπερματικὸς λόγος» νοεῖται εἴτε ὡς ὁ παγκόσμιος καὶ καθολικὸς θεῖος λόγος, ὁ ὁποῖος ἐνυπάρχει ὡς πυροειδὲς πνεῦμα μέσα στὴν ὕλη, συνιστώντας τὴν ἐνδοκόσμια λογικὴ ἀρχὴ καὶ δύναμη τοῦ κόσμου, ποὺ δημιουργεῖ, διαπερνᾷ καὶ συνέχει νομοτελειακᾶ ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα², εἴτε ὡς ὁ ἐπὶ μέρους λόγος, ὁ ὁποῖος ἐνυπάρχει σ' ὅλα τὰ καθέκαστα ὄντα ποὺ ὡς μέρη τοῦ κόσμου περιελκίζουν μέσα τους ἓνα ἀντίστοιχο κομμάτι τοῦ παγκόσμιου καὶ καθολικοῦ λόγου³. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὅλοι οἱ σπερματικοὶ λόγοι ποὺ ἐνυπάρχουν στὰ ἐπὶ μέρους ὄντα ἐμπεριέχονται στὸν παγκόσμιο καὶ καθολικὸ θεῖο λόγο καὶ ἀποτελοῦν ἀποσπασματικὲς ἐκφάνσεις του⁴. Ἰδιαιτέρως στὸν ἄνθρωπο ὁ σπερματικὸς λόγος, ποὺ ὡς μέρος τοῦ καθολικοῦ καὶ παγκόσμιου λόγου διαπερνᾷ καὶ συνέχει τὸ σῶμα του, δὲν εἶναι ἄλλος κατὰ τὴ στωικὴ ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ του. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ἀπεικονίζει οὐσιαστικᾶ ὁλόκληρο τὸν κόσμο, ἀποτελώντας ἓνα μικρόκοσμο, ἐφόσον ὅλος ὁ κόσμος νοεῖται ὡς σῶμα ποὺ ἐμφυχώνεται καὶ συνέχεται ἀπὸ τὸν καθολικὸ καὶ παγκόσμιο λόγο⁵. Ἐν προκειμένῳ ἡ ἔννοια τοῦ σπερματικοῦ λόγου τῆς Στοᾶς, ἰδιαιτέρως μάλιστα σὲ καθαρὰ ἀνθρωπολογικὸ ἐπίπεδο, εἶναι, ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε, ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ ἓναν ἰδιάζοντα πανθεισμό ποὺ χαρακτηρίζει γενικότερα ὁλόκληρη τὴ στωικὴ φιλοσοφία.

1. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθῆναι 1960, σ. 98.

2. Βλ. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, *Βίοι φιλοσόφων*, VII, 136. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., ὅπ. παρ., σ. 100· HIRSCHBERGER J., *Geschichte der Philosophie*, I. Teil (Altertum und Mittelalter), Verlag Herder, Basel - Freiburg - Wien 1974, σ. 254 ἐξ· RÖD W., *Der Weg der Philosophie von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Bd. I (Altertum, Mittelalter, Renaissance), Verlag C. H. Beck, München 1994, σ. 206 ἐξ.

3. Βλ. BRÉHIER E., *Histoire de la Philosophie*, tome 1 (L'Antiquité et le Moyen Âge), Librairie F. Alcan, Paris 1928, σ. 215.

4. Βλ. HIRSCHBERGER J., ὅπ. παρ., σ. 255.

5. Βλ. RÖD W., ὅπ. παρ., σ. 207.

Ἀντίθετα κατὰ τὸν Ἰουστῖνο ὁ «σπερματικός λόγος» δὲν σχετίζεται μὲ τὸν παγκόσμιο καὶ καθολικό λόγο ἢ τὸν πανθεϊσμό τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μὲ τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος στὸν πρόλογο τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*⁶. Ἔτσι ὁ «σπερματικός λόγος» εἶναι γι' αὐτὸν ἡ ἔμφυτη δύναμη τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ποῦ ἐνυπάρχει καὶ ἐνεργεῖ σὲ κάθε ἄνθρωπο ἀνεξαιρέτως, μὲ τὴν ὁποία ὁ Λόγος φωτίζει τὴ συνείδηση καὶ τὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν καθοδηγεῖ στὴ μερικὴ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας⁷. Ἐν προκειμένῳ δηλ. ἡ βάση, πάνω στὴν ὁποία ὁ Ἰουστῖνος ἀναπτύσσει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν σπερματικό λόγο δὲν εἶναι στωικὴ ἀλλὰ πέρα γιὰ πέρα βιβλική, σχετιζόμενη μὲ τὴν ἰωάννεια περὶ Λόγου διδασκαλία. Ἀπλῶς διατυπώνει μὲ στωικὴ ὀρολογία τὴν ἰωάννεια ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λόγου στὸν κόσμο δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικά καὶ μόνο στοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐφόσον ὁ Λόγος κατὰ τὸν Ἰωάννη ὡς «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν... φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (*Ἰω.* 1, 9) καὶ ὄχι βέβαια μόνο τοὺς Χριστιανούς⁸.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁ Ἰουστῖνος ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ὅλες οἱ ἀλήθειες, στὶς ὁποῖες ὀδηγήθηκε ἡ προχριστιανικὴ ἀνθρωπότητα εἶναι οὐσιαστικά προϊόντα τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας καὶ παρουσίας τοῦ σπερματικοῦ θείου Λόγου ποῦ ἐνεργεῖ ἀδιάκριτα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐφόσον βέβαια δὲν συσκοτίζεται ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς ἐπιθυμίες τους⁹. «Ὅσα γάρ», σημειώνει, «καλῶς αἰεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφῆσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δι' εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ πονηθέντα αὐτοῖς»¹⁰. Ἔτσι ὄχι μό-

6. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *ὄπ. παρ.*, σ. 73· τοῦ ἴδιου, «Ἦτο ὁ Ἰουστῖνος Χριστιανὸς φιλοσοφῶν ἢ φιλόσοφος χριστιανίζων;», στὸ *Ἐκκλησία* 37 (1960), σ. 211. Βλ. ἐπίσης ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθόδοξου προβληματισμοῦ)*, Ἔκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 196.

7. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1960, σ. 104.

8. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐν λόγω διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς «θεολογούμενο», ὅπως ἰσχυρίζονται ὀρισμένοι (βλ. λ.χ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Δ., «Δόγματα, θεολογούμενα, θεολογικὲς γνώμες», στὸ <http://defendingchristianity.wordpress.com/2012/02/06/dogmata-theologou-me-theologikes-gnwmes/>), ἀλλὰ ὀρθόδοξη δογματικὴ διδασκαλία, θεμελιωμένη, ὅπως εἶδαμε, πάνω στὴν Ἀγ. Γραφή, καὶ συγκεκριμένα στὸ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*.

9. Πρβλ. *Ἀπολογία Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ*, 46, PG 6, 397 C· *Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ρωμαίων Σύγκλητον*, 8, PG 6, 457 AB. Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., *ὄπ. παρ.*

10. *Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ρωμαίων Σύγκλητον*, 10, PG 6, 460 BC.

νο οί ἀλήθειες τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλήθειες τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότη-
 τας εἶναι στενότερα συνδεδεμένες μετὰ τὴν ἀποκαλυπτικὴ παρουσία καὶ ἐπενέρ-
 γεια τοῦ Λόγου. Ἐνῶ ὁμως στὴν ἐποχὴ τῆς Π. Διαθήκης ὁ Λόγος ἐνεργοῦσε
 ἀποκαλυπτικά καὶ ἄμεσα στοὺς Πατριάρχες καὶ τοὺς Προφῆτες ὡς ἄσαρκος
 Λόγος¹¹, στὴν περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἐνεργοῦσε ἔμμεσα ὡς σπερ-
 ματικὸς λόγος μέσῳ τῶν διαφόρων φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Γι'
 αὐτὸ καὶ ὅλες οἱ ἀλήθειες ποὺ διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες φιλοσόφους,
 ποιητὲς καὶ συγγραφεῖς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὀφείλονται στὴν ἐπενέργεια τοῦ σπερ-
 ματικοῦ θείου Λόγου, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὲ τελευταία ἀνάλυση ὡς ἀλή-
 θειες χριστιανικῆς¹². Ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ τονίζει ὁ Ἰουστίνος, «εὐχόμε-
 νος καὶ παμμάχως ἀγωνιζόμενος ὁμολογῶ, οὐκ ὅτι ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος
 διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἔστι πάντῃ ὁμοία, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν
 ἄλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. ἕκαστος γάρ τις ἀπὸ μέρους
 τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὄρων καλῶς ἐφθέγγετο»¹³. Γι' αὐτὸ
 καὶ καταλήγει ἀβίαστα στὸ συμπέρασμα: «ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται,
 ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»¹⁴. Ἡ θέση τοῦ αὐτῆ δὲν εἶναι αὐθαίρετη οὔτε ἀπο-
 τελεῖ καρπὸ ἑνὸς λανθάνοντος θεολογικοῦ συγκρητισμοῦ, ἀλλὰ συνιστᾷ συ-
 νεπὴ κατάληξη τῆς θεολογίας του γιὰ τὴ λειτουργία καὶ ἐπενέργεια τοῦ σπερ-
 ματικοῦ λόγου σ' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους. Ἐφόσον, ὅπως διευκρινί-
 ζει, ὅλοι οἱ φιλόσοφοι καὶ συγγραφεῖς τῆς προχριστιανικῆς ἀνθρωπότητος
 μπόρεσαν νὰ δοῦν καὶ νὰ συλλάβουν ὀρισμένες ἀλήθειες, ἔστω καὶ ἀμυδρά,
 μέσῳ τοῦ ὑπάρχοντος μέσα τους σπερματικοῦ θείου Λόγου, τῆς «ἐνούσης
 ἐμφύτου τοῦ λόγου σποράς», ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ¹⁵, δὲν εἶναι δυνατὸν οἱ
 ἀλήθειες αὐτὲς νὰ θεωροῦνται ξένες πρὸς τὴν χριστιανικὴ πίστη, στὴν ὁποία
 ὑπάρχει ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας ἐκ μέρους τοῦ σαρκωθέντος Λό-
 γου.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἀκριβῶς ὑποστηρίζει ὅτι ὅλοι ὅσοι ἔζησαν κατὰ τὴν
 προχριστιανικὴ ἀρχαιότητα σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ Λόγου, ὄχι μόνον οἱ
 ἄνδρες τῆς Π. Διαθήκης ποὺ δέχθηκαν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἄσαρκου Λόγου,

11. Βλ. κυρίως Ἐπιτομὴ Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, 36, PG 6, 385
 Α· Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον 61-62, PG 6, 616 Α - 617 Α· 125 - 128, PG 6, 765 Β - 776 C.

12. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α., ὅπ. παρ.

13. Βλ. Ἐπιτομὴ Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ῥωμαίων Σύγκλητον, 13, PG 6, 465 BC.

14. Βλ. ὅπ. παρ., PG 6, 465 C.

15. Βλ. ὅπ. παρ., PG 6, 468 Α.

ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι πὺν καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τὸ σπερματικὸ θεῖο Λόγο, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς Χριστιανοί, ἀκόμη κι ἂν θεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους ὡς ἄθεοι. Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά, «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν, οἷον ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαήλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι τανῦν παραιτούμεθα»¹⁶.

Ὡστόσο ἡ πληρότητα τῆς ἀποκάλυψης τῶν θεῶν ἀληθειῶν ὑπάρχει κατὰ τὸν Ἰουστῖνο μόνο μέσα στὸν Χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ μόνη «ἀσφαλῆς τε καὶ σύμφορος» φιλοσοφία¹⁷. Κι αὐτὸ γιατί μόνο μέσα στὸν Χριστιανισμό διασώζεται στὴν πληρότητα καὶ τὴν ἀθνητικότητά της ἡ διδασκαλία τοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐνήργησε μέσα στὴν ἱστορία ἀπλῶς ὡς σπερματικὸς λόγος, ὀδηγώντας τοὺς ἀνθρώπους μόνο στὴ μερικὴ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρος ὡς σαρκωμένος Λόγος στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὀδηγώντας τοὺς πιστεύοντες σ' Αὐτὸν στὴν πληρότητα καὶ τὴν ἀθνητικότητά της ἀλήθειας πὺν ἀποκάλυψε. Ἄλλωστε, ὅπως τονίζει ὁ Ἰουστῖνος, ὁ «σπερματικὸς λόγος» σὲ σχέση μὲ τὴν πληρότητα τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μόνον «σπέρμα καὶ μίμημα» τοῦ θεῖου Λόγου πὺν δόθηκε στοὺς ἀνθρώπους κατὰ χάριν καὶ ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμή τους, ὥστε νὰ μποροῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ μετέχουν ἀμυδρὰ καὶ κατὰ μίμηση στὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια τοῦ σαρκωμένου Λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ¹⁸. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι κατ' αὐτὸν πολὺ ἀνώτερη σὲ σχέση μὲ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ διανόησης¹⁹. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀπαξιῶνεται ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ σκέψη, ἐπειδὴ δὲν ἔχει τὴν πληρότητα τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἰουστῖνος εἶναι ἀπολύτως σαφής.

16. Βλ. Ἀπολογία Α' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, 46, PG 6, 397 C.

17. Βλ. Διάλογος πρὸς Τρύφωνά τὸν Ἰουδαῖον 8, PG 6, 492 D.

18. Βλ. Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ῥωμαίων Σύγκλητον, 13, PG 6, 468 A: «Ἐτερον γὰρ ἐστὶ σπέρμα τινὸς καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν, καὶ ἕτερον αὐτὸ οὗ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἢ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται».

19. Βλ. ὅπ. παρ., 10, PG 6, 460 B: «Μεγαλειότερα μὲν οὖν πάσης ἀνθρωπιῶν διδασκαλίας φαίνεται τὰ ἡμέτερα διὰ τοῦ τὸ λογικὸν τὸ ὄλον τὸν φανέντα δι' ἡμᾶς Χριστὸν γεγονέναι, καὶ σῶμα καὶ λόγον καὶ ψυχὴν».

Ἄλλωστε εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ θετική αὐτὴ ἀξιολόγηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ γενικότερα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ κάνει ὁ Ἰουστίνος μὲ βάση τὴν θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», καίτοι πρωτότυπη καὶ μοναδική στὴ διατύπωσή της, ἔχει τεράστια σημασία γιὰ τὴ δημιουργικὴ ἐξέλιξη καὶ πορεία τῆς λειτουργικῆς σχέσης μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ μέσα στὴν ἱστορία. Κι αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχαν ἄκρως ἀντίθετες καὶ ἀποκλειστικὲς τάσεις τόσο ἀπὸ τὸν σύγχρονό του Τατιανὸ στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν λίγο μεταγενέστερό του Τερτυλλιανὸ στὴ Δύση, ποὺ προσπαθοῦσαν καὶ οἱ δύο τους, ὁ καθένας ἀπὸ τὴ δική του σκοπιὰ καὶ μὲ τὸν δικό του τρόπο, νὰ τορπιλίσουν οἰαδήποτε σχέση μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ. Ὡς γνωστόν, καίτοι ὁ Τατιανὸς ἀναγνωρίζει τὴ σημασία τῆς προσωπικότητας τοῦ Ἰουστίνου, ἀποκαλώντας τὸν μάλιστα «θαυμασιώτατο»²⁰, διαφοροποιεῖται ἐν προκειμένῳ πλήρως ἀπ’ αὐτόν, κατηγορώντας συλλήβδην ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους καὶ ποιητὲς καὶ ἀπορρίπτοντας τελείως τὴν ἀξία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ διανόησης²¹. Τὸ ἴδιο ἐπιδιώκει ἀπὸ τὴ δική του πλευρὰ καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς στὴ Δύση, ἰσχυριζόμενος ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα κοινὸ σημεῖο μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων ἢ κάποια συμφωνία μεταξὺ πλατωνικῆς Ἀκαδημίας καὶ Ἐκκλησίας²², θεωρώντας μάλιστα ὅλους τοὺς φιλοσόφους, ἀκόμη καὶ τὸν Πλάτωνα, ὡς πατριάρχες τῶν αἱρέσεων. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀκραίων αὐτῶν καὶ ἀποκλειστικῶν θέσεων ἢ παραπάνω θετικὴ ἀξιολόγηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ Ἰουστίνου μὲ βάση τὴ θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ὄχι μόνον ἀποτέλεσε τὴν ἀπαρχὴ γιὰ τὴν προσέγγιση μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀνέλαβαν τὸν ἐπόμενο αἰῶνα οἱ ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι Κλήμης καὶ Ὁριγένης, ἀλλὰ καὶ ὀδήγησε κατόπιν στὴ σύζευξη Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ποὺ πραγματοποιοῦσαν μὲ ἀξιοθαύμαστο τρόπο κυρίως οἱ Καππαδόκες Πατέρες. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἡ ἐκλεκτικὴ στάση καὶ πρακτικὴ ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ποὺ συνιστᾷ ὁ Μ. Βασίλειος στὴν ὁμιλία του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων*²⁴, ἂν

20. Βλ. *Πρὸς Ἑλληνας* 18, PG 6, 848 A.

21. Βλ. λ.χ. *ὅπ. παρ.*, 2-3, PG 6, 805 C - 812 B.

22. Βλ. *De praescriptionibus adversus haereticos* 7, PL 2, 20 B: «Fuerat Athenis, et istam sapientiam humanam, affectatricem et interpolatricem veritatis, de congressibus noverat, ipsam quoque in suas haereses multipartitam varietate sectarum invicem repugnantium. Quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid Academiae et Ecclesiae?».

23. Βλ. *De anima* 23, PL 2, 686 D· *Adversus Hermogenem* 8, PL 2, 204 C.

24. Βλ. 3, PG 31, 569 B - 572 B.

δέν προϋποθέτει, ωστόσο έναρμονίζεται πλήρως με την θεολογία του «σπερματικού λόγου» του Ίουστίνου. Άλλωστε στο έργο του *Όροι κατά πλάτος* φαίνεται ότι γνωρίζει καλά την έννοια του «σπερματικού λόγου», αξιοποιώντας την μάλιστα κατάλληλα, για να οικοδομήσει πάνω σ' αυτήν τό «ἀδίδακτον» τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸ πὺν χαρακτηρίζει κατ' αὐτὸν τὴν ἀνθρώπινη φύση²⁵.

Πέρα ἀπ' αὐτὸ ὅμως ἐκεῖνο πὺν ἐνδιαφέρει κυρίως τὸ θέμα μας εἶναι ὅτι ἡ θεολογία αὐτῆ τοῦ «σπερματικού λόγου» δίνει, ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε, τὴ δυνατότητα στὸν Ίουστῖνο ὄχι μόνο νὰ ἀποφύγει τὴν ὁμολογιακὴ ἢ θρησκευτικὴ ἀποκλειστικότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ κάνει ἓνα γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο τόσο με τὸν Ἰουδαϊσμὸ ὅσο καὶ με τὸν Ἑλληνισμό, θεωρώντας τοὺς ὡς χώρους μερικῆς ἀποκάλυψης τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, χωρὶς ὡστόσο οὔτε νὰ θίγει ἢ νὰ ἀπαξιῶνει αὐτούς, με τοὺς ὁποίους διαλέγεται, οὔτε νὰ χάνει τὴ χριστιανικὴ του ταυτότητα, ὀλισθαίνοντας στὸν θεολογικὸ συγκρητισμὸ. Ἄς ἐρθοῦμε ὅμως νὰ δοῦμε ποιὰ σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ θεολογία αὐτῆ τοῦ Ίουστίνου γιὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ τοὺς διαθρησκευτικοὺς διαλόγους πὺν διεξάγει ἡ Ὁρθοδοξία στὴν ἐποχὴ μας.

β. Ἡ σημασία τῆς θεολογίας τοῦ «σπερματικού λόγου» γιὰ τοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθρησκευτικοὺς διαλόγους

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ίουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγο», παρὰ τὴν προφανῆ οἰκουμενικὴ καὶ ἀντι-αποκλειστικὴ σημασία της, δέν ἀξιοποιήθηκε μέχρι τώρα συστηματικὰ ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθοδόξου οὔτε στοὺς διαχριστιανικοὺς οὔτε στοὺς διαθρησκευτικοὺς διαλόγους. Εἰδικότερα μάλιστα, ὅσον ἀφορᾶ τοὺς διαθρησκευτικοὺς διαλόγους, ἀπουσιάζει ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς θεολογίας πὺν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴ θετικὴ στάση τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκευτῶν, με σκοπὸ ὄχι μόνο νὰ καταστήσει ἐποικοδομητικὸ τὸ διαθρησκευτικὸ διάλογο, ἀλλὰ καὶ νὰ διευκολύνει τὸ

25. Βλ. 2, 1, PG 31, 908 BC: «Ἀδίδακτος μὲν ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη. Οὔτε γὰρ φωτὶ χαίρειν, καὶ ζωῆς ἀντιποιεῖσθαι παρ' ἄλλου μεμαθήκαμεν, οὔτε τὸ ἀγαπᾶν τοὺς τεκόντας ἢ θρησκαμένους ἕτερος ἐδίδαξεν. Οὔτως οὖν, ἡ καὶ πολὺ μᾶλλον τοῦ θεοῦ πόθου οὐκ ἔξωθὲν ἐστὶν ἡ μάθησις· ἀλλ' ὁμοῦ τῇ συστάσει τοῦ ζώου, τοῦ ἀνθρώπου φημί, σπερματικὸς τις λόγος ἡμῖν ἐγκαταβέβληται, οἰκοθεν ἔχων τὰς ἀφορμὰς τῆς πρὸς τὸ ἀγαπᾶν οἰκειώσεως. Ὅνπερ τὸ διδασκαλεῖον τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ παραλαβόν, γεωργεῖν μετ' ἐπιμελείας, καὶ ἐκτρέφειν μετ' ἐπιστήμης, καὶ εἰς τελείωσιν ἄγειν Θεοῦ χάριτι πέφυκεν».

ἔργο τῆς ὀρθόδοξης ἱεραποστολῆς²⁶. Ἀντίθετα πολλές φορές γινόμαστε μάρτυρες τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἔλλειψη μιᾶς τέτοιας θεολογίας καθιστᾶ εὐκολότερη τὴν ἐμφάνιση ἀκραίων καὶ ἀποκλειστικῶν τάσεων, ἀντίστοιχων μὲ ἐκεῖνες τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο νὰ παρεξηγηῖται ὁ διαθηρησκειακὸς διάλογος, ἀλλὰ καὶ νὰ δυσχεραίνεται ἀνεπίτρεπτα τὸ ἔργο τῆς ὀρθόδοξης ἱεραποστολῆς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον» εἶναι κατὰ τὴν ἀποψή μας ὅ,τι πιὸ πρόσφορο μπορεῖ νὰ δώσει ἡ πατερικὴ θεολογικὴ παράδοση, προκειμένου νὰ ἀποτελέσει τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ κατάλληλο μοντέλο γιὰ τὴ στάση ποὺ πρέπει νὰ τηρεῖ ἡ Ὁρθοδοξία στὴν ἐποχὴ μας κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν διαχριστιανικῶν καὶ κυρίως τῶν διαθηρησκειακῶν διαλόγων. Μὲ ἄλλα λόγια πιστεύουμε βαθύτατα ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεολογίας αὐτῆς τοῦ Ἰουστίνου στοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθηρησκειακοὺς διαλόγους συμβάλλει ἀποφασιστικὰ ἀπὸ πλευρᾶς ὀρθόδοξου ὄχι μόνο στὴν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς ἀποκλειστικότητας (Exklusivismus), ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς περιεκτικότητας (Inklusivismus), ἐνῶ ταυτόχρονα διασώζει καὶ προβάλλει τὴ σωτηριώδη πληρότητα καὶ αὐθεντικότητα τοῦ ἀποκεκαλυμμένου λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ μέσα στὴν Ἐκκλησία.

Ἄς ἔλθουμε ὁμῶς νὰ δοῦμε πιὸ ἀναλυτικὰ πῶς θὰ μπορούσε ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία νὰ ἀξιοποιήσει τὶς ἀνωτέρω ἐπὶ μέρους πτυχές τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον» στοὺς διαχριστιανικοὺς καὶ διαθηρησκειακοὺς διαλόγους ποὺ διεξάγει.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους πτυχές τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸν «σπερματικὸ λόγον» ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, καίτοι ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στοὺς φιλοσόφους καὶ ποιητὲς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ εἰδικοῦ καὶ συγκεκριμένου σκοποῦ τῶν δύο Ἀπολογιῶν του, στίς ὁποῖες ἀπαντοῦν, δὲν ἔχουν τὴν ἐφαρμογὴ τους ἀσφαλῶς μόνο στὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμον, ἀλλὰ σὲ ὅλους τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνθρώπους κάθε ἐποχῆς. Κι αὐτό, γιατί ὁ «σπερματικὸς θεῖος λόγος» δὲν περιορίζεται οὔτε τοπικὰ οὔτε χρονικὰ, ἀλλὰ ἐνεργεῖ κατ' αὐτὸν ἀδιακρίτως καὶ διαχρονικὰ σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα.

26. Βλ. μία πρώτη προσπάθεια ποὺ κάνει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, ἀναφερόμενος μὲ συντομία μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ στὴ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τὸ «σπερματικὸ λόγον» (βλ. ὅπ. παρ., σ. 196 ἑξ.).

Ἔτσι τόσο ἡ θέση του πού ἀναφέρεται στήν ἀξιολόγηση τῶν ἀληθειῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ὄσα... παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι», ὅσο καί ἡ θέση του πού σχετίζεται μέ τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν πρῖν ἀπό τόν Χριστό, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί εἰσι, κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν», κατανοούμενες καί οἱ δύο μέσα στό πλαίσιο τῆς λειτουργίας καί ἐπενέργειας «τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου» στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκονται ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας σέ κάθε τόπο καί σέ κάθε ἐποχή, δέν ἀφήνουν περιθώριο θρησκευτικῆς ἀπαξίωσης οὔτε τοῦ ἀνθρώπου πού ἔτυχε νά γεννηθεῖ καί νά συνεχίσει νά ζεῖ ὡς ἐτεροδόξος ἢ ἐτερόθρησκος οὔτε τῆς Ὁμολογίας ἢ τῆς θρησκείας, τήν ὁποία πρεσβεύει. Ὅπως ὁ Λόγος ἐνήργησε ὡς σπερματικός μέσα στόν Ἑλληνισμό, ὀδηγώντας τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες φιλοσόφους καί ποιητές στή μερικὴ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας, ἔτσι μπορεῖ νά ἐνεργεῖ καί σέ κάθε ἄλλῃ ἀνθρώπινῃ κοινωρία ἢ πολιτισμικῇ κοινότητῃ πού πρεσβεύει μία συγκεκριμένη Ὁμολογία ἢ θρησκεία. Βεβαίως ἡ διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ μία χριστιανικὴ Ὁμολογία καί μία ὁποιαδήποτε ἄλλῃ θρησκεία εἶναι ἐν προκειμένῳ τεράστια, γιατί κάθε χριστιανικὴ Ὁμολογία δέχεται, ἔστω καί μέ τὸ δικό της διαφορετικὸ τρόπο, τὴν διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ δέν συμβαίνει τὸ ἴδιο μέ ὁποιαδήποτε ἄλλῃ θρησκεία. Ὡστόσο ὁ «σπερματικὸς θεῖος λόγος» δέν παύει νά εἶναι ἐνεργὸς καί νά «φωτίζει» κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη «πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» εἴτε εἶναι πιστὸς μιᾶς χριστιανικῆς Ὁμολογίας εἴτε εἶναι πιστὸς μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλῃς θρησκείας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ λειτουργία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἐκτός τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τὸ συνδυητικὸ κρίκο τῶν διαφορῶν Ὁμολογιῶν καί θρησκειῶν μέ τὸν ἴδιο τὸν ἐαυτό της. Κατέχοντας ἢ ἴδια τὸ πλήρωμα τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἐν Χριστῷ θείας ἀλήθειας δέν μπορεῖ παρὰ νά αἰσθάνεται τρόπον τινὰ πνευματικὴ συγγένεια μέ ὅλες τὶς Ὁμολογίες ἢ τὶς θρησκείες πού ἔχουν ἔστω καί σπέρματα αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, ὀφειλόμενα στήν ἐπενέργεια τοῦ «σπερματικοῦ θείου λόγου» μεταξὺ τῶν πιστῶν τους.

Ἔτσι μέ βάση τὰ δεδομένα αὐτὰ τίποτε ἀπὸ τὰ «καλῶς εἰρημένα» δηλ. ἀπὸ τὶς ἀλήθειες πού ἀπαντοῦν στίς διάφορες Ὁμολογίες καί θρησκείες, ἐφόσον εἶναι καρποὶ τῆς ἐπενέργειας τοῦ σπερματικοῦ θείου Λόγου πού «φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» δέν εἶναι ἀντίθετο μέ τὸν Χριστιανισμό καί ἰδιαίτερα μέ τὴν Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ χριστιανικὸ καί ὀρθόδοξο μέ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια πού ὁ Ἰουστίνος θεώρησε ὡς χριστιανικὸ ὅτιδήποτε καλὸ ὑπάρχει μέσα στόν Ἑλληνισμό, διατυπώνοντας τὴν παραπάνω πρωτότυπη καί κλασσικὴ του θέση: «ὄσα... παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρη-

ται, *ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστὶ*». Ἄλλωστε αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἢ διατύπωση καὶ μόνο τῆς θέσης του αὐτῆς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθειά του νὰ ἀξιολογήσει ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ποίηση, ὑπερβαίνει τὰ στενὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀποκτᾶ παγκόσμια καὶ καθολικὴ σημασία.

Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται πρὸς ἀποφυγὴ παρανοήσεων μία διευκρίνιση: Ποιὰ εἶναι αὐτὰ τὰ «καλῶς εἰρημένα», καὶ μάλιστα «παρὰ πᾶσι», ὥστε νὰ μποροῦν νὰ θεωροῦνται χριστιανικὰ καὶ ὀρθόδοξα; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ προϋποθέτει, ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε, ὄχι μόνο πολὺ καλὴ γνώση τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ ὀξυμμένο θεολογικὸ καὶ πνευματικὸ αἰσθητήριο, γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος ποὺ διαλέγεται εἴτε σὲ διαχριστιανικὸ εἴτε σὲ διαθρησκειακὸ ἐπίπεδο νὰ διακρίνει τί ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν ἰδιοπροσωπία μιᾶς χριστιανικῆς Ὁμολογίας ἢ θρησκείας εἶναι «καλῶς εἰρημένο» καὶ συνιστᾶ μία ἐπὶ μέρους ἀλήθεια ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν πληρότητα τῆς ἀλήθειας ποὺ ὑπάρχει στὴν Ἐκκλησία καὶ τί ὄχι. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ κριτήριο γιὰ τὸ ἂν κάτι εἶναι «καλῶς εἰρημένο» ἢ ὄχι δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, πρὸς τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται κάθε θεωρούμενη ὡς ἐπὶ μέρους ἀλήθεια μιᾶς ἄλλης χριστιανικῆς Ὁμολογίας ἢ θρησκείας. Πάντως ὅποιαδήποτε ἐπὶ μέρους ἀλήθεια καὶ νὰ εἶναι αὐτή, δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ξένη καὶ ἀπορριπτέα, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ ἀποτελεῖ στοιχεῖο μιᾶς ἑτερόδοξης Ὁμολογίας ἢ μιᾶς ἄλλης θρησκείας, ἀλλὰ νὰ θεωρεῖται χριστιανικὴ καὶ ὀρθόδοξη, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι προῖον τοῦ ἴδιου Λόγου ποὺ ἐνεργεῖ πλήρως ὡς σαρκωμένος Λόγος μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ μόνο ὡς σπερματικὸς λόγος ἐκτὸς αὐτῆς.

Τὸ πόσο σημαντικὴ καὶ ἐπιβεβλημένη εἶναι ἡ στάση αὐτὴ γιὰ τὸν διαχριστιανικὸ καὶ διαθρησκειακὸ διάλογο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ ἐν γένει, φαίνεται ἀπὸ τὸν παρόμοιο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο συμπεριφέρθηκε ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἔναντι τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν λόγο ποὺ ἐκφώνησε στὸν Ἄρειο Πάγο, υἱοθετώντας καὶ κατανοώντας, ὡς γνωστόν, βιβλικὰ τὶς στοικῆς ἀντιλήψεις τῶν ποιητῶν Ἄρατου καὶ Ψευδο-Ἐπιμενίδη, προκειμένου νὰ προβάλλει τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν πανταχοῦ παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος²⁷. Ἡ στάση ὅμως αὐτὴ εἶναι

27. Βλ. *Πράξ.* 17,28. Βλ. ἐπίσης *ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Χ. Β., Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι (Αἱ ἰδέαι αὐτῶν περὶ θεοῦ προορισμοῦ καὶ περὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας)*, Ἀθήναι

πολύ περισσότερο σημαντική και έπιβεβλημένη, όταν δεν υπαγορεύεται άπλώς από μία ίεραποστολική τακτική ή από μία δεοντολογία του διαλόγου, αλλά από μία θεολογία, όπως έν προκειμένω αυτή του Ίουστίνου για τόν «σπερματικό λόγο».

Στό σημείο αυτό πρέπει να έπισημάνουμε ότι τó γεγονός ότι ή στάση αυτή, πού υπαγορεύει ή θεολογία του «σπερματικού λόγου», όδηγεί στην άπόρριψη τής όμολογιακής ή θρησκειακής άποκλειστικότητας (Exclusivismus) δέν σημαίνει κατ' άνάγκη τήν άποδοχή μιās περιεκτικής αντίληψης για τόν Χριστιανισμό ή τήν Όρθοδοξία (Inklusivismus). Μπορεί βεβαίως κάποιες χριστιανικές ή όρθόδοξες άλήθειες να άπαντούν ως καρποί τής επένεργειας του σπερματικού λόγου και σέ άλλες θρησκείες ή όμολογίες αντίστοιχα, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι σχετικοποιείται ή σημασία και ή αξία του Χριστιανισμού ή τής Όρθοδοξίας. Κι αυτό, γιατί οι άλήθειες αυτές κατá τόν Ίουστίνο άποκτούν τó πραγματικό τους νόημα και τή σωτηριώδη προοπτική τους μόνο έντός τής Έκκλησίας, όπου υπάρχει ή πληρότητα και ή αυθεντικότητα τής άποκεκαλυμμένης θείας άλήθειας. Άλλωστε, όπως είπαμε, τó κριτήριο για τó αν κάτι από τά στοιχεία πού συνθέτουν τó περιεχόμενο των διαφόρων θρησκειών ή όμολογιών είναι «καλώς ειρημένο» ή όχι, δέν είναι άλλο από τήν άποκεκαλυμμένη θεία άλήθεια πού φυλάσσεται μέσα στην Έκκλησία. Ύπό τις προϋποθέσεις λοιπόν αυτές υπερβαίνεται πράγματι τόσο ή αντίληψη μιās όμολογιακής ή θρησκειακής άποκλειστικότητας όσο και ή αντίληψη μιās όμολογιακής ή θρησκειακής περιεκτικότητας, χωρίς να διακυβέυεται ή όρθόδοξη χριστιανική ταυτότητα όσων τυχόν μετέχουν στους διαχριστιανικούς και διαθρησκειακούς διαλόγους πού διεξάγει ή σύγχρονη Όρθοδοξία.

Συμπέρασμα

Ύστερα από όσα είπαμε, έγινε, πιστεύουμε, κατανοητό ότι ή θεολογία του «σπερματικού λόγου», πού άποτέλεσε τή βάση για τόν διάλογο του φιλοσόφου και μάρτυρα Ίουστίνου με τόν Έλληνισμό, άποτελεί τó πιό κατάλληλο θεολογικό υπόβαθρο για τούς διαχριστιανικούς και κυρίως τούς διαθρησκειακούς

1957, σ. 177 έξ.· ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. Π., «Ό Άπόστολος Παύλος και τó τετράστιχον του Έπιμενίδου», στο *Θεολογικά Μελετήματα 1 (Άρχαι τής Χριστιανικής Γραμματείας)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 79 κ.έ.

διαλόγους που διεξάγει στην εποχή μας ή Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρόκειται για μία θεολογία, ἡ ὁποία ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑπαγορεύει ἐπίσης καὶ τὴ σωστὴ ἱεραποστολικὴ τακτικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀνὰ τὸν κόσμον, ἀντίστοιχη μὲ αὐτὴν ποὺ ἐφήρμοσε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἅπ. Παῦλος.

Ἐφαρμόζοντας, πιστεύουμε, στὴν πράξη τὴν θεολογία αὐτὴ καὶ ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰουστίνου ἢ σύγχρονη Ὁρθοδοξία ἀποφεύγει τὴ θρησκευτικὴ ἀπαξίωση τόσο τῶν ἀνθρώπων, μὲ τοὺς ὁποίους διαλέγεται, ὅσο καὶ τῆς διαφορετικῆς Ὁμολογίας ἢ θρησκείας, τὴν ὁποία πρεσβεύουν, χωρὶς ταυτόχρονα νὰ διατρέχει τὸν κίνδυνον τοῦ δογματικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ. Ἄλλωστε ἡ θεολογία αὐτὴ ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀφοῦ ἡ ἱστορία καὶ ἡ παράδοσή της μαρτυροῦν περὶτρανα ὅτι ὁ σεβασμὸς τῶν ἀνθρώπων μὲ διαφορετικὴ θρησκευτικὴ πίστη εἶναι βαθειὰ ριζωμένος μέσα στὴ συνείδηση καὶ τὴ μακραίωνη πρακτικὴ της.